

Několik poznámek k ne/formálnosti jazykové komunikace v češtině

Keywords: Czech language, in/formality, standard Czech, non-standard Czech
Klíčová slova: český jazyk, ne/formálnost, spisovnost, nespisovnost

Abstract

This article deals with the issue of so-called formality and informality in language communication in Czech; the aim is to clarify this frequent but not unambiguous concept. We comment some basic aspects of this concept, e. g. the connection with the pragmatic aspects of communication as well as with language and extra-lingual standards and other stylistic dichotomies. Part of the text follows up the current trend of deflection from formality (as well as from standard Czech) in situations previously or so far fundamentally formal; in more detail we describe this trend in media communication.

Text se zabývá problematikou tzv. formálnosti a neformálnosti v jazykové komunikaci v češtině; cílem je objasnit tento v lingvistice frekventovaný, avšak nikoli jednoznačný koncept. Jsou představeny jeho základní aspekty, např. souvislost s pragmatickou stránkou komunikace, jazykovými a mimojazykovými normami, resp. některými stylovými dichotomiemi. Část textu je věnována i trendu odklánění se od formálnosti (a také od spisovnosti) v situacích dříve či doposud zásadně formálních; poněkud podrobněji popisujeme tento trend v oblasti komunikace mediální.

0. Předmětem příspěvku je ve stylistice známý, avšak obtížně uchopitelný jev: tzv. formálnost a neformálnost jazykové komunikace, zejména v češtině. V několika obecnějších poznámkách k tématu se zabýváme především lingvistickým významem tohoto pojmu, tj. zejména jeho obsahem a rozsahem v současné češtině a také již delší dobu pozorovatelným obecnějším trendem odklánění se od formálnosti v situacích dříve či doposud zásadně formálních.

1. Přestože se s pojmem formálnost, resp. neformálnost ve stylistice i jiných lingvistických disciplínách tradičně pracuje, s pokusy o jeho systematictější a zevrubnější vysvětlení se setkáváme ojediněle. Schází samostatné heslo v Novém encyklopedickém slovníku češtiny (Karlík, Nekula, Pleskalová 2016), málokdy najdeme slovo *formálnost* či *neformálnost* ve věcných rejstřících odborných monografií (až nejnovější práce tuto situaci poněkud mění, zejména ty z nich, které se mj. jiné hlouběji věnují analýzám mluvené komunikace, např. *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí, Styl mediálních dialogů* či *Stylistika mluvené a psané češtiny*). Dodnes inspirativní je úvaha o formální a neformální řeči Pavla Trosta z počátku 80. let; v poslední době se touto problematikou, zejména konkrétními projevy neformálnosti ve veřejné komunikaci, soustředěněji zabýval Mareš (např. 2003, 2004, 2007, 2008, 2009), příležitostně také Čmejrková, Hoffmannová a Müllerová (kromě zmíněných publikací např. Čmejrková 2008a, Hoffmannová 2008, Müllerová 2010 aj.).

2. S adjektivem formální a (možná častěji) s jeho komplementem neformální se ve starších i soudobých lingvistických textech nakládá spíše intuitivně a volně: ve většině případů se má za to, že jde o pojem z běžného jazyka obecně srozumitelný a mezi odborníky konsenzuální. Pokud ovšem porovnáme nejčastější způsoby jeho užití v různých lingvistických publikacích (ale také na různých místech týchž publikací), vyjde najevo, že jisté rozdílnosti v chápání tohoto pojmu existují. Objevují se zpravidla dvě jeho základní dimenze: jednak a) případ, kdy se o formálnosti či neformálnosti hovoří v souvislosti s komunikační situací coby jednom z objektivních stylotvorných faktorů, jednak b) případ, kdy se adjektivum formální/neformální vztahuje přímo na text či skupinu textů, jeho/jejich styl, případně na konkrétní jazykové prostředky. Třebaže oba významy spolu souvisejí, nepřekrývají se. První je takřikajíc pohledem „shora“, z pohledu širšího kontextu, komunikačních sfér a cílů, druhý „zespoda“, z pohledu výrazových prostředků. Mluví-li se o formálnosti či neformálnosti určité situace (jde přitom o kontinuum s řadou mezistupňů, nikoli vždy o binární opozici), odkazuje se spíše k mimojazykovým podmínkám

a okolnostem, jako jsou sociální role a status autora a adresáta, jejich institucionální zakotvení, jejich vzájemný vztah a aktuální pozice, nutnost nějakým předepsaným nebo předpokládaným způsobem jednat apod. Použije-li se spojení formální či neformální styl, způsob vyjádření, jazykový prostředek apod., vyslovuje se konkrétní (stylové) hodnocení založené na představě jisté normy či konvence v určité komunikační situaci; de facto se tak vypovídá o aplikovatelnosti (příznakovosti) určitých komunikačních prostředků v ní.

V obou výše naznačených významech se pohybujeme na škále mezi krajní formálností v administrativní sféře a krajní neformálností (bez-formálností) soukromých spontánních mluvených dialogů. Zatímco neformální komunikaci bychom na základě návrhů Homoláče a Mrázkové (2014) spojili s běžným dorozumíváním, formální s realizací vyšších komunikačních cílů (srov. Homoláč, Mrázková 2014, s. 5).¹

3. Relativně vyhraněnější a jednoznačnější je pojetí formálnosti a neformálnosti v sociologii, odkud si ho pro své účely „půjčují“ i další humanitní vědy, včetně lingvistiky. Zde se uplatňuje především při popisu různých typů sociálních útvarů: atribut formálnosti je pravidelně spojován se společenskými organizacemi, atribut neformálnosti pak se skupinami. V prvním případě jsou charakteristické odosobněné, tj. formalizované procesy a formalizované vztahy mezi aktéry na určitých organizačních pozicích, ve druhém se vztahy odehrávají bezprostředně mezi aktéry, a jsou tudíž osobnější, flexibilnější, volnější (srov. Novotná 2010, s. 8). Tento význam se částečně přenáší i do stylistiky, zejména právě při umisťování určité komunikační situace na ose formální–neformální (zmiňovaný bod a).

¹ Homoláč s Mrázkovou v citované studii, jejímž cílem je navrhnout soubor stylistických kvalifikátorů pro připravovaný výkladový slovník češtiny, dělí současnou českou jazykovou situaci na dvě základní oblasti: a) komunikační oblast běžného dorozumívání (OBD), tj. oblast, v níž promluvy slouží prostému sdělování nebo obcování, a b) komunikační oblast realizace vyšších komunikačních cílů, tj. oblast, v níž mluvčí realizují prestižnější a/nebo komplikovanější a/nebo náročnější komunikační cíle [...] a/nebo s níž mají existenci a naplňování takových cílů spojené (OVKC) (Homoláč, Mrázková 2014, s. 5 an.).

4. Rozhodování o formálnosti a neformálnosti v jazykové komunikaci je vždy spíše věcí pragmatiky než sémantiky a spíše záležitostí parolovou než languovou; proto také do úvah o formálnosti a neformálnosti nutně vstupují otázky týkající se jazyka a řeči a jejich norem, ale i dalších společenských předpisů a pravidel. Jde o jev komplexní, vyžadující zásadně interdisciplinární přístup.

5. Formálnost jazykové komunikace coby „dodržování náležité formy“ je, zjednodušeně řečeno, pojem nadřazený úzce souvisejícímu a teoreticky propracovanějšímu pojmu noremnosti; určité normy totiž působí v každém komunikačním aktu. V případě formální komunikace lze předpokládat pravidla komplexnější a relativně silnější, u neformální komunikace naopak rozvolněnější, liberálnější. Ve formálních situacích tak musí komunikanti počítat s tlakem celého souboru jazykových, komunikačních i stylových norem,² jejichž nedodržení může znamenat nejen komunikační neúspěch, ale i hrozbu nejrůznějších sankcí. Zatímco jazykové normy mají svou oporu v kodifikaci, komunikační normy jsou neurčitější a variantnější, míra jejich závaznosti je různá v závislosti na konkrétněji vymezeném společenství, které se k nim vztahuje (srov. Nebeská 1995, s. 84–85).

6. S dichotomií formálnost–neformálnost se pravidelně spojují i jiné komunikačně-situační protiklady. Třebaže s ní mnohdy těsně souvisejí (a často ji pomáhají konkretizovat), nelze je s ní zaměňovat a směšovat. Také s těmito protiklady se nejednou operuje velmi volně, bez explicitního vymezení. Úzký vztah panuje mezi formálností a oficiálností, resp. veřejností komunikace, zatímco neformálnost se klade k neoficiálnosti a neveřejnosti. Jak připomíná Mareš (2003), je přitom vhodné mezi oficiálností a neoficiálností na jedné straně a veřejností a neveřejností na straně druhé rozlišovat, tedy neztotožňovat oficiálnost a veřejnost a neoficiálnost s neveřejností. První aspekt má totiž odkazovat spíše k asymetrické pozici komunikantů, kdy alespoň jeden

² Zde se opíráme o Jedličkovu klasifikaci rozčleňující normy na: 1) normy útvarové (systémové), 2) normy komunikační (situační) a 3) normy stylové (neboli funkčně stylové) (Jedlička 1982).

z nich vystupuje jako představitel určité společenské instituce či organizace, a přitom „je »vybaven« její autoritou a silou a příslušná sociální role mu jako autorovi nebo příjemci textu dodává závažné postavení“; druhý pak vystihuje pluralitu příjemců (adresátů) a současně skutečnost, že k nim autor nemá žádný osobní vztah.

Třebaže je paralela mezi formálností a veřejnou komunikací častá, není dokonalá, neboť nesporně formální může být i komunikace neveřejná (např. mezi lékařem a pacientem nebo úředníkem a občanem mezi čtyřma očima). Vazba formálnosti na oficiálnost se zdá silnější: jistá, v širokém smyslu mocenská asymetrie či hierarchičnost komunikantů je pravidelným rysem formální komunikace, vystávající v kontrastu se symetrií, „demokratičností“, až jistou nahodilostí běžného dorozumívání.

7. Okruh atributů spjatých s jazykovou formálností na jedné straně a jejich opozit přisuzovaných neformálnosti na straně druhé je však možné ještě dále rozšířit: formálnost v jazykové komunikaci asociuje vážnost, závaznost, prestižnost, připravenost, organizovanost, modelovost, vysokost, obřadnost,³ objektivnost, věcnost apod., resp. vyšší míru těchto kvalit, a také, jak upozorňuje např. O. Hausenblas (1993b), psanost a spisovnost (viz níže). Kdežto neformálnost se pojí s nevážností, nezávazností, civilností atd.

Mnohé z přívlastků zmíněných v těchto řadách jsou jen přibližné a relativní; v případě jejich užití mimo konkrétní texty a situace vzrůstá riziko zkreslení. Například vazbu formálnosti na vysoký styl či „obřadný“, „vznešený“⁴ způsob vyjadřování by bylo možné snadno zpochybnit poukazem na množství evidentně „formálních“ jazyko-

³ K. Hausenblas (1973) poznamenává, že nevýhodou tohoto jinak údajně výstižného českého ekvivalentu pro formálnost je „jen to, že tento pojem bývá spojován s formálností vysokého stupně, takže se blíží pojmu ceremoniálnosti – a pak snadno přijímá nádech strojenosti, přemrštěnosti, ev. pompéznosti.“

⁴ Pojem *vznešenost* v souvislosti se stylem a dodržováním forem pozoruhodným způsobem aktualizuje francouzský sociolog P. Bourdieu. V rámci svého konceptu ekonomie jazykové směny o něm hovoří jako o podstatné náležitosti filozofického, resp. vědeckého diskurzu: „Stylistická »vznešenost« není podružnou vlastností filo-

vých projevů (jako je např. standardní komunikace s úřady, tiskové konference apod.), kdy o prestižnost, slavnostnost či nějaké „povyšeni“ stylu obvykle nejde; existují též nepochybně formální komunikační situace nevážné, například při provozování her. Je také nasnadě, že formální komunikáty nejsou jen komunikáty psané (psanost jim přisuzujeme spíše v širším – konceptuálním – smyslu, nikoli substanciálním).⁵

Preferování formálních prostředků rovněž naznačuje jistou distancí mezi komunikačními partnery, spojovanou s respektem a zdvořilostí,⁶ naopak neformální vystupování v psaných i mluvených projevech evokuje vstřícnost, emocionálnost, osobní autenticitu, uvolněnost, někdy též ale ležérnost, nedbalost, absenci zdvořilosti a taktu apod. Ani zde překryv není stoprocentní, protože bychom v konkrétních situačně zakotvených projevech našli řadu příkladů takřkajících pravých opaků těchto hodnot. Tak například důsledným lpěním na formálním vyjadřování může komunikant paradoxně demonstrovat svou odtažitost, nezáměr, lhostejnost až opovržení, čímž ve výsledku poruší řadu právě ve formální komunikaci očekávaných zdvořilostních principů (srov. Leech 1983). Dobře to lze sledovat třeba na vykání i tykání, které jsou zpravidla – podobně jako třeba způsoby

zofického diskurzu. Je totiž tím, čím diskurz ohlašuje sám sebe za diskurz *autorizovaný*, pověřený na základě své konformity, aby vyjádřil autoritu sboru odborníků zplnomocněných k teoretické vůdčí úloze (převážně logické či morální v závislosti na době a autorovi). Je také tím, co způsobuje, že určité věci nejsou vyřčeny, neboť jsou v dané formě diskurzu nemístné, nebo že se nenajdou mluvčí, kteří by byli schopni dát jim odpovídající formu; zatímco jiné jsou vyřčeny a vyslyšeny, přestože jinde by byly nevyslovitelné a nepřijatelné. Styly podléhají hierarchii, ale také hierarchii vytvářejí, a to jak v běžném jazyce, tak ve vědeckém diskurzu. K určitému »mysliteli« a k určité »vysoké úrovni« zkrátka patří jazyk »vyšších vrstev« (Bourdieu 2010, s. 119).

⁵ Srov. metodologické odlišování mluvenosti a psanosti mediální (substanciální) na jedné straně, a konceptuální na straně druhé, jak je od W. Raibleho přebírá a adaptuje Čmejrková a Hoffmannová (2011, s. 37).

⁶ V pojetí Brownové a Levinsona též s „negativní zdvořilostí“ (srov. Brown, Levinson 1987, s. 129–210).

oslovování či používání titulů – explicitním výrazem určitého sociálního vztahu; ambivalentnost těchto prostředků je patrná například na „neformálním“ tykání, jemuž se obecně přisuzuje důvěrnost, známost, přátelství, intimita apod., avšak na druhou stranu může být znakem distance, opovržení, ba urážky (srov. Kneřová 1995).

8. Jak naznačeno, formálnost i neformálnost se mohou projevat jak na úrovni prostředků jazykových, tak parajazykových (např. příznaková intonace) i neverbálních (např. oblečení, gestika). Zůstane-li pouze u verbální stránky, platí, že s přihlédnutím ke kontextu⁷ se o formálnosti a neformálnosti rozhoduje na všech rovinách jazykových prostředků (lexikální, slovtvorné, hláskoslovné, tvaroslovné, skladební, resp. kompoziční/textové).

Speciálním, dlouhodobě pozornost přitahujícím aspektem je přitom zmíněný vztah této pojmové dvojice ke spisovnosti a nespisovnosti. Zejména oblast veřejné mluvené komunikace je místem, kde je napětí mezi mluveností a psaností, spisovností a nespisovností, a nepochybně i formálností a neformálností nejvíce patrné.⁸ Toto napětí má své vnitřní i vnější (tj. jazykové i mimojazykové) příčiny.

8.1 Ad situace národního jazyka. Nápadná, specifickým historickým vývojem způsobená dvojkolejnost mezi mluvenou (převážně nespisovnou) a psanou (se spisovností těsněji spojovanou) češtinou je v lingvistice dlouhodobě sledovaným a diskutovaným jevem. Nejpozději od 60. let 20. století lingvisté konstatují rozostřování hranic spisovného a nespisovného jazyka a svou pozornost podrobněji zaměřují na nespisovnou (zejm. obecnou) češtinu (souhrnně k tomu např.

⁷ Vzhledem k výše uvedeným důvodům, zejména závislosti na situaci a širším kontextu, se v rámci výzkumu formálnosti a neformálnosti jazykové komunikace patrně příliš neuplatní korpusová lingvistika, která sice poskytuje značné množství konkrétních (reálných) jazykových projevů, ovšem informace o jejich širším kontextu jsou poměrně redukovány.

⁸ Další typy komunikátů, které jsou z hlediska tenze mezi formálností a neformálností hodny pozornosti, lze hledat v internetové komunikaci, zejména v hraničních žánrech a situacích (např. poloveřejná komunikace na sociálních sítích, komunikace s institucemi tamtéž, online (chatová) podpora klientům apod.).

Cvrček 2006, zejm. s. 35–48 a 89–98). Uživatelé jazyka sice podle řady průzkumů doposud pociťují vyšší prestižnost spisovné češtiny, přičemž ji hodnotí jako reprezentativnější a kultivovanější (srov. např. Svobodová 2011; Čmejrková, Hoffmannová 2011, s. 409–435), a proto mají tendenci ji s formálními (oficiálními a veřejnými) situacemi spojovat, zejména v mluvené formě však i ve formálních situacích nezřídka pozorujeme potřebu alespoň příležitostně použít prostředky nespisovné. Nabízí se tedy otázka, nejednou zaznívající i v připomenutých diskuzích o spisovnosti akcelerujících znovu od 90. let: Je kodifikovaný spisovný jazyk jakožto vyšší a celonárodní varieta nutnou součástí, ba předpokladem formální komunikace? Platí dříve silně pociťovaná vazba formálnosti na spisovnost, resp. neformálnosti na nespisovnost i nadále? Zdá se, že nikoliv, že souvislost těchto dichotomií je v současnosti poměrně volná: spisovná čeština sice patří k významným rysům formální komunikace, ale není podmínkou dostačující (tj. jedinou), a dokonce ani, podmínkou nutnou, jak se ukazuje v mnoha případech. Formálnost či neformálnost komunikačního vztahu totiž v současnosti není „bez dalšího“ příčinou ani výsledkem volby spisovného, resp. nespisovného kódu, třebaže tato volba může sehrát roli jednoho z konstitutivních faktorů. Lze si totiž snadno představit spisovnou komunikaci značně neformální – nezávaznou, nevážnou, nestrukturovanou, nekonvenční apod., a naopak případy, kdy se v příslušných a procedurálně vysoce formálních situacích (např. svědecká výpověď před soudem) reálně komunikuje v rámci některého z nespisovných útvarů; důvodem přitom nemusí být jen fakt, že komunikanti nedisponují dostatečnými jazykovými a komunikačními kompetencemi, ale často také pragmatické rozhodnutí účastníků komunikace (zejména jednoho z nich, který komunikaci autoritativně řídí) prioritně dodržet jiné, v dané chvíli podstatnější než jazykové (útvárové) normy.⁹

⁹ Volnost vztahu neformální komunikace–nespisovná čeština je pak ještě výraznější než vztahu formální komunikace–spisovná čeština. Jak k tomu podotýká Mareš, „u neformálnosti je podstatné právě to, že není dán předpis, resp. že se s ním

Jinak také řečeno, dichotomie spisovnosti a nespisovnosti je sekundární, tj. vyplývá z rozdílů mezi formální a neformální komunikací; navíc se na „dodržení formy“ mohou významně podílet i prostředky z hlediska spisovnosti indiferentní (zejména obsahové a textové).

8.2 Ad společenský vývoj a důvody pro neformální pojetí. Na proměnách vztahu formálnost–neformálnost, jakož i mluvenost–psanost a spisovnost–nespisovnost se výrazně podepsaly – a stále podepisují – i vnější podmínky jazykového vývoje. Změna společenské situace v roce 1989 a překotný vývoj médií v posledních desetiletích zvýraznily význam veřejné komunikace a přinesly požadavek větší jazykové a stylové diferenciaci, zejména v rychle se vyvíjejících stylových sférách publicistiky a reklamy, ale v řadě případů znamenaly i zmenšování rozdílů mezi komunikáty formálními a neformálními, mluvenými a psanými a spisovnými a nespisovnými (srov. Hronek, Sgall 1999). Zvýšila se míra tolerance k neformálním prvkům (mimo jiné i k nespisovným), které jsou nejednou dokonce přímo oceňovány jako známky bezprostřednosti, sebevědomí, suverenity, spontánnosti a autentičnosti apod.¹⁰ Dá se také říct, že se změnou společenských norem se okruh neformálních situací a kontextů značně rozšířil.

Otázka formálnosti a neformálnosti je přitom mnohdy, především ze subjektivního hlediska, nazírána prizmatem „svobody a nsvobody ve vyjadřování“, kdy uvědomělý příklon k neformálnímu vyjadřování je výrazem postoje reflektujícího „výhradně zájem a svobodu jedince, který si nepřeje být usměrňován konvencemi ani v jazykovém slova smyslu“. Na druhou stranu, trvání na formálnosti v tomto pojetí může odrážet – mimo jiné – „preferenci určitého společného rámce, řádu a pravidel jazykového společenství“ (Svobodová 2014, s. 67–68).

nepočítá, že se zde otevírá možnost volně užívat různé prostředky z celého spektra jazyka; příznačně tak bývá rozmanitě střídání či míšení prvků spisovných a nespisovných“ (2003, s. 100).

¹⁰ Je ale otázka, zda tento jev do jisté míry nesouvisí také s infantilizací společnosti (srov. např. Barber 2007), projevující se i v jazyce (srov. Hofmannová a kol. 2016, s. 48–49).

V souladu s polistopadovým společenským konsenzem se první, „antiautoritářský“ a antipreskriptivní postoj k jazyku coby reakce na direktivnější předchozí období dostal značně do popředí.

Motivací pro preferenci neformálních prostředků v určitých situacích ovšem nemusí být jen snaha manifestovat¹¹ „nekonformnost“, „zasvěcenost“ či jiné pozitivní vlastnosti, popřípadě snaha ozvláštnit svůj projev, ale i reálné benefity, které v některých relativně formálních situacích může tato volba znamenat. Hlavně v tzv. komunikačně operativních situacích, v nichž se často hledá (neotřelé) řešení nových úkolů, může být nelpění na formální komunikaci a formálních prostředcích (tedy možnost využít každý, tj. i neformální prostředek národního jazyka) jednou z cest, jak lépe vyjádřit nový obsah, emoci apod., tj. jak dosáhnout nalezení a naplnění komunikačního cíle (Hausenblas 1993b). Také v některých komunikátech s persvazivním záměrem mohou mít neformálnější formulace typu *Prosíme, abyste tu nekouřili* oproti *Kouření zakázáno* mnohem úspěšnější výsledky než striktně formální přístup (Hoffmannová 1997, s. 142).

9. Z hlediska proměn chápání formálnosti a neformálnosti je dnes zřejmě nejzajímavější mediální sféra,¹² a to jak ve smyslu médií tradičních (masových), tak nových (interaktivních, síťových).¹³ Mediální komunikace je zároveň pozoruhodná pro svůj vliv na jiné oblasti, jimž často vytváří předobraz a vzor. Přestože je dnes tato komunikace zřejmě nejvýznamnějším projevem veřejného komunikování, je také, jak upozorňuje Jiráček (2006), současně „oblastí, jež »oficiálnost« veřejné komunikace alespoň zdánlivě destabilizuje, a to především tím, že do prostoru veřejného komunikování vnáší vedle sdělení ryze oficiálních i projevy polooficiální, kvazioficiální a zcela neoficiální, ba dokonce i sdělení neveřejná, intimní a zábavní“. Jinými slovy: třebaže mediálnímu prostoru společnost stále přiznává – nikoli neoprávněně –

¹¹ Podrobněji k tomu, tj. k problematice sebe-scénování, viz Valenta 2011.

¹² Jisté „pohyby“ co do formálnosti a neformálnosti se však dějí např. i ve vědecké komunikaci, viz Čmejrková in Beneš a kol. 2013, s. 70–94.

¹³ Podrobněji k této terminologii viz Macek 2013, s. 19.

status prostředí veřejného, je evidentní, že v médiích se stále častěji prolínají hranice mezi veřejným a soukromým.¹⁴ Tento trend nesouvisí jen s imperativem průběžně inovovat mediální produkty, ale také s poptávkovou po zábavních obsazích: média zdaleka nenabízejí jen seriózní (politické) zpravodajství a „objektivní“ analýzu událostí a jevů, významně se prosazují i do oblasti neveřejného, volnočasového života člověka. Jak dokládají pojmy jako *infotainment*, *politainment*, *edutainment* či *confrontainment* již etablované v mediálních studiích a vystihující přístup nejen komerčních či bulvárních médií (Pravdová 2003, Holly 1994 aj.), vše je často nabízeno v jednom řetězci, v těsné blízkosti, ba promíšení.¹⁵ Výsledkem tohoto prolínání (a vzájemného inspirování) je právě uvolňování norem v řadě dříve formálních komunikačních situací, resp. odklon od formálnosti ve prospěch neformálního přístupu. Čmejrková (2008a) a Hoffmannová (2008) hovoří o konverzacionalizaci a kolokvializaci jazyka médií, které chápou jako projev obecnějšího a dlouhodobějšího trendu demokratizace diskurzu. Neformální jazyk médií se chce podobat sféře nemediální, zejména běžné komunikaci, kde převažuje dialogičnost, chce demonstrovat svou otevřenost, vřelost a srozumění, a tím si příjemce maximálně naklonit (srov. Čmejrková 2008a, s. 87).¹⁶ Především v audiovizuálních a síťových médiích se tak zvyšuje podíl prostředků, které

¹⁴ V některých žánrech či typech pořadů (např. v České televizi *Krásný ztráty*, *Na plovárně*, *Historie.cs* aj.) je specifické privátní prostředí dokonce koncepčně simulováno (srov. též Čmejrková a kol. 2013).

¹⁵ Výstižně to popisuje Jiráček (2006): „Po politické diskusi následuje pohádka či dobrodružný film, zpravodajství je rámováno reklamou na předměty a služby denní potřeby, přenosy z jednání poslanců jsou vysílány v podobných nočních časech jako pro děti nevhodné filmy s erotickým či násilným obsahem, v deníku se na jedné straně může objevit zpráva o schodku státního rozpočtu vedle »zprávy« o tom, kdo vyhrál v anketě o nejpopulárnějšího zpěváka, za ekonomickou rubrikou deníku může následovat sekce o automobilismu, stejně jako příloha o »reality show«“.

¹⁶ Posun od formálního vyjadřování k neformálnímu je v médiích patrný především na komunikaci dialogické (různé typy debat, rozhovorů a interview); proměna těchto typů komunikátů je výraznější u méně konfliktních žánrů. Signifikantní je

komunikaci více či méně dávají ráz neformálnosti, např. hovorová a nespisovná slova, obecněčeské koncovky, expresivní a slangové výrazy, univerbizáty, uvolněné či kalkované syntaktické vazby, kontaktní prostředky, parazitní slova, elipsy, specifické hlasové modulace aj.; patřily by sem také komplexnější jevy, jako třeba pronikání narativních a dramatizačních postupů do zpravodajství, jeho dialogizace aj. (Schneiderová 2013, s. 104–105). Jak poznamenává Mareš (in Hoffmannová a kol. 2016, s. 294), s vyšší frekvencí těchto prvků v mediálních textech se však současně oslabuje, až stírá jejich příznakovost.

10. Závěrem: Z různých úhlů a spíše deduktivně jsme se podrobněji pokusili osvětlit problematiku formálnosti a neformálnosti jazykové komunikace a její aktuální stav. Snad se nám podařilo probrat alespoň ty nejpodstatnější rysy této dichotomie a pojmenovat některé příčiny a souvislosti trvajících ústupů formálnosti,¹⁷ který už od počátku 90. let 20. století v jednotlivých případech konstatují čeští lingvisté (viz seznam literatury). Mimo jiné se znovu ukázalo, že koncept formálnosti/neformálnosti je velmi důsažný, sám o sobě však pro svou komplikovanost dosti neurčitý. Je proto žádoucí jeho užití v každém konkrétním případě upřesnit, případně stupeň formálnosti specifikovat apod. Vzhledem k vývojové dynamice jazyka i společnosti

např. rozdíl mezi komunikací v cyklu rozhlasových interview z počátku 90. let s názvem *Káva u Kische* (s moderátory Otou Nutzem a Jiřím Vejvodou) a komunikací ve srovnatelném současném pořadu *Host Radiožurnálu* (se střídajícími se moderátorkami Lucií Výbornou a Patricií Strouhalovou). Přestože je pro oba pořady charakteristické komorní, přátelské prostředí, v prvním případě hosté nápadně dodržují vysoce formální styl, včetně volby spisovného kódu, precizní artikulace, pomalého tempa řeči, systematickosti apod., ve druhém – i díky stylu temperamentnějších moderátorek – je komunikace brysknější, bezprostřednější a celkově „přirozenější“, o poznání méně dbalá ortoepických a ortofonických zásad.

¹⁷ V některých případech si však lze povšimnout i tendence protikladné, kdy se prosazuje „sklon zdůrazňovat někdy až nadměrně a na úkor sdělnosti formálnost a tím upozorňovat na zvláštní závažnost a autoritativnost příslušných textů (jde zejména o texty právní a administrativní, ale např. i o četné návody k použití výrobků nebo o část publicistiky, zvláště politické)“ (Mareš 2003, s. 107).

a vzhledem k pozornosti upírající se ke komunikační stránce jazyka se dá předpokládat, že v lingvistickém bádání bude formálnost a neformálnost stále hrát významnou roli, a proto je vhodné se jimi podrobně zabývat i nadále.

Literatura

- Barber B.R., 2007, *Consumed: how markets corrupt children, infantilize adults, and swallow citizens whole*. New York: W. W. Norton & Co.
- Beneš M., Schneiderová S., Uličný O., 2013, *Studie k moderní mluvnici češtiny. 2. Komunikační situace a styl*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Bourdieu P., 2014, *Co se chce říct mluvením: ekonomie jazykové směny*. Praha: Karolinum.
- Brown P., Levinson S.C., 1987, *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Čmejrková S., 2008a, *Jazyk médií a jeho konverzacionalizace*. „Jazykovědné aktuality“ 45, č. 3 a 4, s. 87–100.
- Čmejrková S., 2008b, *Postoje k jazyku*. In: *Přednášky z 51. běhu letní školy slovanských jazyků*. Praha: FF UK, s. 16–36.
- Čmejrková S., Hoffmannová J., 2011, *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia.
- Cvrček V., 2006, *Teorie jazykové kultury po roce 1945*. Praha: Karolinum.
- Hausenblas K., 1973, *Vysoký – střední – nízký styl a diferenciacie stylů dnes*. „Slovo a slovesnost“ 34, č. 1, s. 85–91.
- Hausenblas O., 1993a, *K tzv. pronikání obecné češtiny do spisovného jazyka*. „Slovo a slovesnost“ 54, č. 2, s. 97–106.
- Hausenblas O., 1993b, *Nevšednost a formálnost jako podstatné rysy spisovné češtiny*. „Naše řeč“ 76, číslo 2, s. 72–74.
- Hoffmannová J., 1997, *Stylistika a... Současná situace stylistiky*. Praha: Tri-zonia.
- Hoffmannová J., 2008, *Jazyková neformálnost a »kolokvializace« v českých médiích*. „Jazykovědné aktuality“ 45, č. 3 a 4, s. 100–111.
- Hoffmannová J., Homoláč J., Chvalovská E., Jílková L., Kaderka P., Mareš P., Mrázková K., 2016, *Stylistika mluvené a psané češtiny*. Praha: Academia.
- Holly W., 1994, *Confrontainment? Tendence v politických TV interview*. In: *Svět TV, Česká televize*, č. 1, s. 48–54.
- Homoláč J., Mrázková K., 2014, *K stylistickému hodnocení jazykových prostředků, zvláště lexikálních*. „Slovo a slovesnost“ 75, č. 1, s. 3–38.
- Hronek J., Sgall P., 1999, *Sbližování spisovné a obecné češtiny*. „Naše řeč“ 82, č. 4, s. 184–191.
- Jedlička A., 1982, *Typy norem jazykové komunikace*. „Slovo a slovesnost“ 43, č. 4, s. 272–281.
- Jiráček J., 2006, *Diskuze o užívání spisovné češtiny z hlediska medializace veřejné a soukromé komunikace*. „Naše řeč“ 89, číslo 1, s. 15–20.
- Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. (eds.), 2016, *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: <https://www.czechency.org> [dostup: 14. 2. 2016].
- Kneřová M., 1995, *Ke způsobům oslovení v mluvených projevech*. „Naše řeč“ 78, č. 1, s. 36–44.
- Leech G.N., 1983, *Principles of Pragmatics*. New York: Longman.
- Macek J., 2013, *Poznámky ke studiím nových médií*. Brno: Masarykova univerzita.
- Mareš P., 2003, *Spisovnost a nespisovnost, formálnost a neformálnost*. In: *Přednášky z XLVI. běhu LŠSS, UK v Praze*, FF, s. 99–108.
- Mareš P., 2004, *Hry na neformálnost. K neformálnímu vyjadřování v současných českých odborných textech*. In: Z. Hladká, P. Karlík (eds.), *Čeština – univerzália a specifiká 5*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 332–339.
- Mareš P., 2007, *Některé vývojové tendence současné češtiny*. In: *Přednášky z 50. běhu školy slovanských jazyků*. Praha: UK, s. 37–47.
- Mareš P., 2008, *Neformální vyjadřování v současné české publicistice: časopis Živel*. In: M. Balowski, J. Svoboda (eds.), *Jazyk i literatura czeška w europejskim kontekście kulturowym / Český jazyk a literatura v evropském kulturním kontextu*. Racibórz: Wydawnictwo PRO, s. 151–158.
- Mareš P., 2009, *Neformální vyjadřování v současné české publicistice: tři případové studie*. In: J. Hasil (ed.): *Přednášky z 52. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: UK FF; Euroslavica, s. 31–38.
- Müllerová O., 2003, *Rozhovor s hostem: žánr rozhlasového vysílání na pomezí interview a přátelského popovídání*. In: S. Čmejrková, J. Hoffmannová (eds.), *Jazyk, média a politika*. Praha: Academia, s. 116–156.
- Müllerová O., 2010, *Neformálnost komunikace ve veřejných projevech*. In: Čmejrková S., Hoffmannová J., Havlová E. (eds.), *Užívání a prožívání jazyka: K 90. narozeninám Františka Daneše*. Praha: Karolinum, s. 379–382.
- Nebešková I., 2003, *Jazyk, norma, spisovnost*. Praha: Karolinum, s. 104–105.
- Novotná E., 2010, *Sociologie sociálních skupin*. Praha: Grada.
- Pravdová M., 2009, *Infotainment, politainment, edutainment aneb K jazyku masových médií*. „Naše řeč“ 86, č. 4, s. 206–217.
- Svobodová J. a kol., 2011, *Fenomén spisovnosti v současné české jazykové situaci*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta.
- Svobodová J., 2014, *Čeština na rozcestí*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.
- Trost P., 1995, *Formální a neformální řeč*. In: idem, *Studie o jazycích a literatuře*. Praha: Torst, s. 314–323.
- Valenta J., 2011, *Scénologie (každodenního) chování*. Praha: KANT.